

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשות בהר בחקתי ויום ירושלים, תש"ע
מספר 860

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

וחי אחיך עמך*

פרשתנו שונה מכל פרשיות ספר ויקרא בשימוש יתר במונח 'אח' לתאר מערכת יחסים בין פרטים בעם ישראל שאינם קרובי משפחה. התופעה הזאת בולטת במיוחד על רקע מיעוטה בפרשת 'קדושים'¹, אף שיש בה ריכוז רב של מצוות המסדירות את היחסים שבין אדם לחברו, ובה עולה התביעה המרוממת "וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ" (יט:יח).

כדי להסביר חריגה זו מנוהגו של ספר ויקרא יש לשים לב לאופייה של המצווה שבה פתחה הפרשה – מצוות שמיטה. מצווה זו לא נועדה כלל לרווחה כלכלית של העניים ואינה מתקנת חוסר שוויון מעמדי. היא מוגדרת "שֵׁבֶת לַה" או "שֵׁבֶת הָאָרֶץ" (כו:ב,ד,ו), ובזה נרמז שעניינה סובב סביב ה' או הארץ ולא האדם. זאת שנה הצהרתית שבה אדם מעיד במעשיו, וליתר דיוק בהימנעות מעשייה, שהאדמה אינה שלו. בזה הוא מודה שהוא היה במשך שש שנים אריס, ותמורת חמישית מהיבול שנתן לבעל האדמה² קיבל את הזכות לארבע החמישיות הנותרות.

בשנה השביעית האריס מחזיר את הבעלות על האדמה במלואה לארון הארץ, אך הלה בטובו מתיר לו בינתיים להמשיך להתגורר עליה וליהנות מתנובתה שצומחת מאליה, ככלל יצורי כפיו. אם האריס מתעלם מחובת הצהרת הבעלות האמיתית של הארץ, הוא עלול לאבד גם את זכות המגורים בה וההנאה מהצמיחה הטבעית, כמו שנאמר בפרשת 'בחקותי' הסמוכה – הוא יגלה ממקום מושבו. העדויות ההיסטוריות מוכיחות שמצוות שמיטה יצרה מראשיתה לחץ כלכלי.³ ש' אסף מדגים מצב זה במאמרו על השמיטה⁴:

פלויס מספר, שאלכסנדר הגדול מילא את בקשת היהודים, לפטור אותם מתשלום המס בשנה השביעית, והשיב אחר את בקשת השמרונים בעניין זה (קדמוניות, ספר י"א, ח, ה-ו). רושם ממאורע זה נמצא גם באותה האגדה הידועה, שבאו ישראל ו"בני אפריקא" או "מצריים" לפניו לדין, המסיימת: "ואותה שנה שביעית היתה והניחו שדותיהם כשהן זרועות וברחו להם, וסמכו ישראל עליהן" (סנהדרין, צא, א; מגלת תענית א). כן הוכרחו הנצורים בצור, בזמן מלחמות החשמונאים, למסור את העיר ולהיכנע, מפני שחזק עליהם הרעב בשנה זו, שהיתה שנת שמיטה (חשמונאים, א, ו, ג'א-ג"ו); יוחנן הורקנוס צר על מבצר דגון – שהתבצר בו תלמי הורג אביו – זמן רב, אך הנה הגיעה

* ויק' כה:לה.

1 רק בפסוק "לא-תשנא את-אחיך בלבבך הוכח תוכיח את-עמיתך ולא-תשא עליו חטא" (ויק' יט:יז). אבל המונח מצוי בפרשת בהר סיני עשר פעמים: "וכי-תמכרו ממכר לעמיתך... אל-תונו איש את-אחיו" (כה:יד), "כי-ימנף אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו... אל-תקח מאתו נשף... וחי אחיך עמך" (כה:לו), "וכי-ימנף אֶחָיִךְ עִמָּךְ וְנִמְכַר לְךָ לֹא-תַעֲבֹד בו עֲבֹדַת עֶבֶד" (כה:לט), "והתנחלתם אתם לבניכם אחריכם... בהם תעבדו ובאחיכם בני-ישראל איש כֶּאֱחָיו לֹא-תִרְדֶּה בו כְּפָרֶךְ. וְכִי תִשָּׂא יָד גֵּר וְתוֹשֵׁב עִמָּךְ וְנִמְכַר לְגֵר תוֹשֵׁב עִמָּךְ... גֹּאֲלָה תִהְיֶה-לוֹ אֶחָד מֵאֶחָיו וְגֹאֲלֵנּוּ" (כה:מו-מז). המונח 'אח' מופיע גם בסיפור מות נדב ואביהוא, אך שם יש בו גוון של קרבת משפחה, וברור מן ההקשר מדוע משתמשים בו: "ויאמר משה אל-מִי־שָׂאֵל וְלֹאִיתָמָר בְּנֵי עֲזִיָּאל דָּד אֶהְרֹן וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם קָרְבוּ שָׂאוּ אֶת-אֶחֶיכֶם מֵאֵת פְּנֵי-הַקֹּדֶשׁ אֶל-מַחֲוֵץ לַמִּחֲנֶה" (י:ד). "ויאמר משה אל-אֶהְרֹן וְלֹאִיתָמָר בְּנֵי רָאשֵׁיכֶם אֶל-תִּפְרְעוּ וּבְגִדְכֶם לֹא-תִפְרְמוּ וְלֹא תִמְתּוּ... וְאֶחֶיכֶם כָּל-בֵּית יִשְׂרָאֵל יִכְפּוּ אֶת-הַשֵּׁרֶפָה אֲשֶׁר שָׂרַף ה'" (י:ו). פעמיים המונח 'אח' הוא חלק מביטוי מקובע שאינו בא לבטא קשר רגשי: "וְכָל-מִנְחָה בְּלוּלָה בִשְׂמֶן וְחִרְבָּה לְכָל-בְּנֵי אֶהְרֹן תִּהְיֶה אִישׁ כְּאָחָיו" (ז:י), "וְכָשְׁלוֹ אִישׁ-כְּאָחָיו כְּמִפְנֵי-חֵרֶב וְרֹדֶף אֵין וְלֹא-תִהְיֶה לְכֶם תְּקוּמָה לִפְנֵי אֲיָבִיכֶם" (כו:לו).

2 מכאן ניתן לראות בלשון הפתיחה מצווה ולא תיאור עובדה: "שש שנים תזרע שְׂדֵךְ וְשָׁשׁ שָׁנִים תְּזַרַע שְׂדֵךְ וְשָׁשׁ שָׁנִים תְּזַרַע שְׂדֵךְ וְשָׁשׁ שָׁנִים תְּזַרַע שְׂדֵךְ וְשָׁשׁ שָׁנִים תְּזַרַע שְׂדֵךְ" (כה:ג). על האדם לעבוד בשש השנים, שכן עליו לדאוג לאפשרות לתת את שני סוגי המעשר שהוטלו עליו.

3 י' מילגרם בפירושו לספר ויקרא בסדרה (J. Milgrom, *Leviticus* 23-27, N.Y. 2001) AB הלך שבי אחרי פירושו של תלמידו בעל הרקע החקלאי והציג את השנה השביעית כשנה שמשתלבת יפה ובתחכום במערכת שבה מעבדים את האדמה רק בכל שנה שנייה (שם עמ' 53-54), שלא כנאמר ב'שמות' וגם ב'ויקרא', שהשמיטה באה לאחר שש שנות עבודת אדמה מלאות ובהתעלמות גמורה מדברי המכילתא (ד"י, מהדורת הורוביץ-רביץ, משפטים מסכת דכספא פרשה כ). שם מתוארת השיטה הזאת, על סמך היכרות קרובה עם החקלאות הקדומה בארץ ישראל, כקללה וכעונש: "שש שנים תזרע שדך" – רבי אליעזר אומר כשישראל עושין רצונו של מקום, הם עושין שמיטה אחת בשבוע אחד, שנאמר 'שש שנים תזרע שדך', וכשישראל אין עושין רצונו של מקום, הם עושין ד' שמיטין בשבוע אחד, הא כיצד, נרה שנה וזרעה שנה, נרה שנה וזרעה שנה, נמצאו שהן עושין ארבעה שמיטין בשבוע אחד".

4 ש' אסף, "שמיטת קרקע", *התקופה* כא (תרצ"ד), עמ' 209-225 (הציטוט הוא לפי גרסת האינטרנט באתר daat.ac.il).

שנת השמיטה, ש"היהודים חוגגים ושומרים אותה כיום השבת", ויוחנן הורקנוס הפסיק את המצור (קדמוניות, י"ג, ח, א). בספר הברית המחודש בין יהודה ורומא, בזמן יוליוס קיסר והורקנוס השני, אנו קוראים בסעיף א: "כל ערי יהודה, לבד יפו, צריכות לתת מס ידוע בכל שנה לטובת ירושלים. יוצאת מן הכלל השנה השביעית, הנקראת שנת השבת, שאין אוספים את פירות האילן וזורעים בה". ולהלן, בסעיף ה, נאמר: "יקבל הורקנוס בן אלכסנדר ובניו כמס מאת בעלי האחוזות, הסמוכות ליפו, בעד החיטה המובלת לחוף צידון ששה ועשרים אלף.. מדות, חוץ מן השנה השביעית... שאין האדמה נעבדת בה" (שם, ספר י"ד, י, ו).

מסיכום זה עולה בבירור שקיום מצוות השביעית גרם קשיים כלכליים מרובים עד שגם השליטים הזרים הביאו בחשבון בעיה זאת והפחיתו את נטל המסים באותה שנה.⁵ מהמשך מאמרו של אסף נראה שמצוות השמיטה השפיעה לרעה על הכלכלה גם בתקופות מאוחרות. גם בדורנו לא נמצא פתרון כלכלי מקיף שיאפשר לכלל החקלאים לקיימה בלא להיפגע על ידה, אף שתלותם הקיומית בחקלאות פחותה לאין שיעור מימי קדם.

העובדה שהשנה השביעית יוצרת מצוקה כלכלית היא היסוד למצוות שמיטת החובות שאמנם נזכרה במפורש רק בספר דברים (טו: א-יא), אולם היא מתבקשת מאליה מרוח הדברים של פרשת 'בהר סיני'. בפרשה זו יש הדגשה על עזרה לאח על ידי הלוואה בלי נשך וריבית; על איסור מכירה מוחלטת של קרקעות עקב התרוששות, ועל חובת הגאולה של מי שנמכר לעבד לגוי ושחרור העבדים בשנת היובל.⁶

ההדגשה על האחוה מתחזקת מכוח התקדימים ההיסטוריים. התחשבות במצב כלכלי דחוק של קבוצת אנשים ידועה כבר מתקנות המישרים במסופוטמיה, שאת פרטיהן אנו מכירים בעיקר מתקנותיו של המלך עמיצדוקה,⁷ שבהן המלך מוותר על מסים, מבטל הלוואות וכד'.

אך כל תקנות המישרים פועלות במערכת היחסים שבין הרשות השולטת ובין האזרח הנשלט. המלך שרואה לנכון להביא לשיווי משקל כלכלי מתקן תקנות זמניות לטובת אזור מסוים או רובד חברתי, והתקנות הללו משתנות מזמן לזמן לפי הצורך הן בהיקפן הן בתכיפותן, ואין להן זמן קבוע, אף שבתקופה מסוימת מצטיירת נטייה של המלכים לקבוע תקנות מישרים בראשית מלכותם, כדי להאזיב את עצמם על נתיניהם.⁸

אבל מערכת השמיטה והיובל היא כללית, אוטומטית וקבועה. היא אינה תלויה בשלטון ואינה מתחשבת בנסיבות יוצאות דופן, כגון שנות בצורת רצופות,⁹ ואינה יכולה להביא בחשבון אזורים או קבוצות אנשים שנפגעו במיוחד. הדרך היחידה לתקן את התקלות היא לפנות לרגשותיו של כל אחד ואחד, שיראה את מצוקת אחיו המך וישתדל להקישו על רגליו. הפנייה אל הרגש נחוצה דווקא משום שיתכן שגם העוזר אינו במיטבו מבחינה כלכלית (בעקבות שמיטת הקרקע), ואף על פי כן אינו יכול להתעלם ממי שמצבו דחוק מאוד. ואכן מופיע המונח 'אח' לראשונה לאחר שנאסרה עבודת האדמה בשנת היובל, שכן המצוקה הכלכלית עתה בשיאה, לאחר שנתיים רצופות של היעדר יבולים.¹⁰

ואולם מה מקורו של המונח 'אח'? לשם הצדקת השמיטה של עבודת האדמה הוגדרו היושבים עליה: "גְּרָיִם וְתוֹשְׁבֵי אֶתֶם עִמָּדִי" (כה: כג).¹¹ מונח זה מבטא ריחוק בינם ובין בעל האדמה אך גם ניכור בינם לבין עצמם. רק כשמטפלת הפרשה בתוצאות הכלכליות של השמיטה והיובל עולה לפתע המונח 'אח' שמציב עכשיו מערכת יחסים חדשה. מביטוי זה עולה מה שספר דברים קבע מפורשות: "בְּיָנֵים אֶתֶם לְהָ-אֶ-לֹהֵיכֶם" (יד: א), ומכוח זה כל פרט בעם ישראל הוא אח לחברו.¹² אם כן, ניתן להבין את השמיטה גם כתזכורת ליחסי המשפחה בין עם ישראל ובין ה'. שש שנים סמוכים הבנים על שולחן אביהם, אך בשנה השביעית האב עוזבם לנפשם כדי לחדד בתודעתם את ערך האחדות ולנטוע בלבם את תחושת האחווה. לשם כך הוא דואג שבניו יזדקקו זה לזה מחד, כשהוא מונע מהם את יכול השנה השביעית וכשהוא מקיים מצוות בה "לֹא-יִחַדֵּל אָבוֹנָן מִקְרֵב הָאָרֶץ" (דב' טו: יא), ומאידך הוא מעודד אותם לפרנס זה את זה, כשהוא מבטיח שהציות למצוותיו והעזרה ההדדית לא יזיקו להם כלכלית, כיוון שהוא ימלא את מחסורם מידו הרחבה:

יְכִי תֵאמְרוּ מֵה-נֹאכַל בְּשָׁנָה הַשְּׁבִיעִת הֵן לֹא נִזְרַע וְלֹא נֶאֱסַף אֶת-תְּבוּאָתֵנוּ. וְצִוִּיתִי אֶת-בְּרַכְתִּי לָכֶם בְּשָׁנָה הַשְּׁשִׁית

⁵ אבל בימי הורדוס הורע המצב, כפי שאומר ש' אסף שם: "עין הממשלה היתה צרה בחוק זה, המפריע בעד גביית המסים בשנה השביעית. הורדוס היה תמיד זקוק לכסף רב לצורכי מלחמותיו, מתנותיו לקסרי רומא... ובניגוי הרבים והמפארים, אשר בנה בהרבה ערים, ולכן הכביד את עול המס על העם ולקח את כל יגיעם. בשנה השביעית היה אוצר המלוכה כמעט ריק (עיי' קדמוניות, ט"ו א, ב), ומובן שלא היתה דעתו נוחה מחוק השביעית. לבטלו לגמרי לא יכול, מפני התנגדות העם וחכמיו; אך צווה, שכל עבודות השדה לצורך מוצאי שביעית תעשינה גם בשביעית, למען יוכלו לזרוע תפח בצאת השביעית. נוסף לזה היו בימי הורדוס גם שנות בצורת. או התחילו קצת עובדי האדמה להקל ראש בשביעית. החכמים הכרחו להעלים עין מזה מאימת הורדוס". מקטע זה נבין שהשמיטה הייתה כמעט בלתי אפשרית בזמנים שהשלטון הזר ביקש לפגוע ביסודות ייחודו של עם ישראל, או אף כשהיה אדיש להם.

⁶ גם העוסקים בדיני השמיטה והיובל במחקר המודרני מודים שבמקרה הזה "דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום שני", ודי לחכימא. המבקש להרחיב ימצא פירוט במאמרי, "תקנות המישרים" של המלך עמיצדוקה, בתוך: גד ב"ע צרפתי ואחרים (עורכים), **מחקרים בעברית ובלשונות שמיות**, מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת-גן תש"ם, ע' 40-75.

⁸ זהו כנראה הרקע לתביעת שבטי ישראל מרחבעם להקל את עולם, ולכן כה חריפה תגובתם כאשר בקשתם נדחתה. הקבלות נוספות נותן מ' וינפלד בפרק "הכרזות מישרים ודרור במיסופוטמיה והשלכותיהן על ישראל", בספרו: **משפט וצדקה בישראל ובעמים**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 45-56. הנושא משולב גם בשאר פרקי הספר.

⁹ אבל בעניין מכירת שדות היה אפשר וצריך להתחשב במקרה של בצורת ממושכת, כפי שעולה מתוספתא ערכין (מהדורת צוקרמאנדל) פ"ה ה"א: "מוכר שדהו בשעת היובל אין מותר לגאול פחות משתי שנים של תבואה, שנ' 'במספר שני תבואות ימכר לך'. היתה שנת שביעית או שנים בשני אליהו (=שנות בצורת רצופות כבימי אליהו) אינו עולה לו מן המניין".

¹⁰ הקושי קיים בין שהיובל נחשב שנה ראשונה של שבע השנים הבאות בין שהוא נמנה כשנה נפרדת. מכל מקום, גם בו "לא תזרעו ולא תקצרו אֶת-סְפִיחֶיהָ וְלֹא תבְצְרוּ אֶת-נְזִרֶיהָ" (כה: יא).

¹¹ ביטוי שמשמעו שניים שהם אחד, הנדיאדיס: גרים, היינו תושבים; כביטוי 'אדמת עפר' ואחרים.

¹² בהתאם לכך, ספר דברים מרבה בשימוש במונח 'אח' יותר מכל חומש אחר.

